

התנהגותם העידה במפורש על ממון מרובה המצוי ברשותם ואשר לבטח אינו מצדיק נטילת צדקה מן הזולת. נעסוק בשלושה סיפורים, מן הז'אנר המכונה "מעשי חכמים", שמטרתם לתאר בפני השומע או הקורא, מעשים ואירועים שונים אשר התרחשו בחייהם של חכמים תלמודיים מפורסמים, שהיה להם מגע ומשא עם עניים מפוקפקים כגון אלה.

בתלמוד הירושלמי (פאה פ"ח, כ"א, ע"ב, ולהלן: ירושלמי א), מובא: הסיפור הבא בזו הלשון:

שמאל ערק¹ מן אביו. אזל וקם ליה בין תריין צריפין דמיסכינין², שמע קלהון אמרין: בהדין אגנטין³ אגן אכלין יומא דין, בארגנטורין דהבא

1. עריקתו זו של שמאל תמוהה היא ביותר ואין בדינו הסבר הולם לרקע בריחתו מבית אביו. לדעת י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל-אביב — ירושלים תשכ"ד, עמ' 211, הערות 3-4, הכוונה היא להליכתו של שמואל, בשליחותו של האב, ללמוד תורה בנציבין. ברם, אין הוא מביא כל ראיה לפירושו זה. ומכל מקום עדיין קשה, שכן, המלה "ערק" משמעה בדרך כלל בריחה או הליכה בניגוד לדעתו או לרצונו של אדם. ומה הניא אפוא, את שמואל להימלט מפני אביו? והשווה בירושלמי שם, בסמוך, את פגישתו של ר' חיינא בר פפא, אשר יצא לחלק צדקה בלילה, עם "רבהון דרוחיא", פגישה המסתיימת בבריחתו של האחרון — "וערק מן קומורו".
2. בכתב-יד ותיקן 133 הנוסח הוא: "תריין צריפין דסכנין" ונראה ששיבוש הוא ואין הכוונה לכפר הגלילי סכנין. ה"מסכן" מזהה כשם נרדף לעני, ראה: ויקרא רבה לד, ו (מהדרת מרגליות, עמ' תשפב-תשפג): "שבעה שמות נקראו לו: עני, אביון, מסכן... מסכן — שהוא בזוי לפני הכל". על צריפים והמגורים בהם, ראה: ש"י קרויט, קדמוניות התלמוד, א, חלק ב, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 236-239.
3. מלה זו מופיעה בצורות שונות בכתב-היד ומשמעה המדויק אינו מחוור כל צורכו. בכתב-יד לידן 3 הגירסה היא: "יומא דין בארגנטורין כספא" ובין שתי המלים האחרונות סימון המפנה לשולי הגיליון ושם חוספת מגיה "דהבא בארגנטורין". בכתב-יד ותיקן 133: "בהדין אגטין" ומעל ה"ג" תלויות האותיות "ני" ובהמשך "בארגנטורין". והשווה לזה: בראשית רבה סג, ח (מהדרת תיאודור-אלבק, עמ' 689): "זאתא הדין ארגנטין" ושינויי הנוסח שם, וכפי שכתב תיאודור בהערותיו: "ועוד לא נתפרש השם". לעצם פירושו של המונח כסיפורנו, דיעות שונות ורבות, ראה, למשל: ערך "ארגנטוריא", מכל מקום, אליבא דכל הפירושים, חפצים אלה הינם כלים יקרים (מפות? סכו"ם? אגן?) אשר מקומם לא יכירם בבית עניים, גם אם נאמר כי כלים אלה מותרים הם להם על-פי הדין של "די מחסורו" (ראה להלן, הערה 27), הרי שעצם ההתלבטות בין כלי כסף לכלי זהב מוכיחה בעליל כי יש להם שניהם גם יחד, וכבר שנינו "היה משתמש בכלי זהב ישתמש בכלי כסף" (בבלי כתובות סח, ע"א).

דוד אסף (קרונה)
ירושלים

"בואו ונחזיק טובה לרמאים"

על עיצובם של סיפורי צדקה בעולמם של חז"ל

"...לכבוד בית אבא"

תוך עיסוקם של חכמים במצוות הצדקה, הן כהיבטיה ההלכיים, הן המדרשיים והחינוכיים, נזקקו הם, בין היתר, לבעייה מכאיבה המצויה בשוליה של כל חברה — תופעת העניים שאינם הגונים. לשון נקיה כלפי רמאים, מתעתעים והולכי בטל, העושים עצמם לעניים וגונבים את דעתו של הציבור, המעניק להם את מתת ידו בתום לב וסבור כי מקיים הוא בכך מצווה תנית ומוסרית שאין לה שיעור, בבחינת "ויקן למשפט והנה משפח, לצדקה והנה צעקה" (ישעיה ה, ז).

הדים ללבטיהם, חששותיהם וספיקותיהם של חכמי כל הדורות בסוגייה עדינה זו פזורים בכל רחבי הספרות הרבנית, יוצאים הם לכיוונים שונים, ידורשים הם פיתוח והרחבה בנפרד, להלן, נתמקד במספר מקורות תלמודיים הדנים בבעיית המצאותם של עניים רמאים בתוך חברה שמצוות הצדקה הינה אחת מאבני היסוד של עולמה המוסרי והתרבותי. נתחקה על מקורו של מוטיב מדרשי המשותף לכל אותם מקורות ונעמוד על הגילגולים שעשה זה בדרך. עיוננו יהיה בעיקרו אמנותי-ספרותי אך ישען הוא על בירור לשוני וטקסטואלי תוך נסיון לחשיפתו של הרקע ההיסטורי והריאלי העומד מאחורי המקורות הנדונים. ברם, מטרתם העיקרית של הדברים היא לשאוף להבנה טובה יותר של הרעיונות היחודיים והלקח החינוכי והמוסרי הטמון במקורותינו הקדומים, תוך אמונה שלקח זה יש לו משמעות ידועה גם כאן ועכשיו.

*

בתקופת המשנה והתלמוד הופיעו רמאים רבים כלפי חוץ כעניים לכל דבר, אך בביטחם פנימה ניהלו הם אורח חיים של עושר מופרז, פינוק ומותרות.

[או] בארגנטורין כספא? אעל ואמר קומי אבוי. אמר ליה: צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהם.

לפנינו סיפור אודות האמורא הבבלי שמואל, אשר ברח, מסיבה בלתי-ידועה, מבית אביו, אבא בר אבא, הגיע, כנראה, לשכונת עוני מסויימת ועמד לו בין שני צריפי עניים. שמואל אשר האזין לשיחתם של יושבי הבית הופתע לגלות כי "מסכנים" אלה מתלבטים האם לסעוד בכלי כסף או שמא בכלי זהב. הלך שמואל, סיפר על כך לאביו והלה ענה לו מה שענה.

הסיפור, לכאורה, הינו ברור ומובן. מחד, משקף הוא את זעמו והסתייגותו של שמואל הצעיר מאותם עניים רמאים, דבר הגורם לו אף לשוב חזרה לבית אביו ממנו נמלט זה לא מכבר, ומאידך, את תשובתו המפוכחת והשקולה של האב המתון, המרגיע את סערת רוחו של הבן במאמר חריף ומושחז.

ברם, נראה כי דבריו של האב קטועים הם וסתומים. שכן, מהי אותה טובה שצריכים אנו להחזיק לרמאים? ומדוע זה יהיו הם ראויים לשבח ולהכרת תודה תחת גינוי חריף וחד-משמעי? סתם הכתוב ולא פירש. אך דומה שניתן להגיע להבנה מעמיקה יותר לאורם של שני מקורות נוספים, בבחינת "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר".

בתלמוד הבבלי (כתובות סז, ע"ב — סח, ע"א, ולהלן: בבלי א), בתוך קובץ מדרשים העוסקים בדיני צדקה וגמילות חסדים, מובא המעשה הבא: רבי חנינא הוה ההוא עניא דהוה רגיל לשרדורי ליה ארבעה זוזי כל מעלי שבתא⁴. יומא חד שרדינהו ניהליה ביד דביתהו. אתאי אמרה ליה: לא צריך. — מאי חזית? — שמעי דהוה קאמרי ליה: כמה אתה סועד בטלי⁵ כסף או בטלי זהב? אמר: היינו דאמר רבי אלעזר 'בואו ונחזיק

4. חלוקת הצדקה הציבורית כערב שבת דווקא, מוזכרת כבר בתוספתא פאה פ"ד, 9 (מהדורת ליברמן, עמ' 57): "קופה מערב שבת לערב שבת... לעניי אותה העיר". הטעם לכך נעוץ, מן הסתם, ברצון לאפשר לכל עניי העיר קניית צרכי השבת בסמוך לכניסתה. סביר להניח כי מנהג זה רווח גם במתן צדקה פרטי של יחידים, ראה: רמב"ם, הלכות מתנות עניים פ"ט, ה"א.

5. גם בפירושה של המלה "טלי" דיעות רבות, ראה, למשל, ברש"י, שם ובעקבותיו התוספות שם, ד"ה "טלי", אשר מפרשים מונח זה כ"מפות צבעוניות". הר"ח (ראה: תוספות הרשב"א משאנץ לכתובות, ירושלים תשל"ג, עמ' קפג) וכן ערוך השלם, ערך "טלי" (וראה גם ערך "אבוקת", שם) מפרשים זאת כ"קערות". בן-יהודה במילונו, ערך "טלי": "כל כלי תשמיש השולחן בסעודה", ולאחרונה אבן-שושן במילון החדש, ערך "טלי": "קרוב אל טלית". והשווה כל זה לבבלי בבא מציעא עח, ע"ב: "בטלי כסף או

טובה לרמאין' שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום, שנאמר: 'וקרא עליך אל ה' והיה כך חטא' (דברים טו, ט).

מעשה זה דומה בצורה מפליאה לסיפור הקודם בשמואל, גם כאן נתפסים העניים בדיון פנימי ביניהם באיזה סוג כלים יאכלו את סעודתם, וכמו כן נזכר אף כאן אותו משפט תמוה "בואו ונחזיק טובה לרמאים". אלא שמספר ההבדלים רב מן המשותף והדומה (וראה להלן), ואותו משפט בעייתי, גם אם מורחב הוא במקצת, עדיין נשאר בלתי-מובן, השאלות במקומן עומדות ואדרבא, נוספו חדשות. מדוע חוטאים היינו "בכל יום" דווקא ולא כאירוע חד-פעמי? ומה בא להוסיף ולפרש הפסוק מספר דברים שהובא כחיזוק לדעתו של רבי אלעזר?⁶

קטע מדרש ארץ-ישראלי מבאר יפה את הסתומות ופותח פתח להבנה מסודרת של שני המקורות דלעיל. מדרש זה מופיע במספר מקבילות⁷

בטלי זהב". רש"י שם מפרש כבמקומנו, ואילו התוספות שם, ד"ה "כמילתא": "פרדות אדומות או לבנות". ומכל מקום לצורכנו העניין אחד הוא, וראה: ש' קרויט, קדמוניות התלמוד, ב, חלק א, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 82.

6. יש להעיר על סתירה מסויימת בתוך הסיפור. שאלתו של ר' חנינא היתה: מה ראית? ואילו תשובתה של האשה היתה מה שמעה. והשווה, להלן, הסיפור במר עוקבא ובנו (כתובות, שם): "מאי חזית? — חזאי...". יש לתת את הדעת על מספר הבדלים משמעותיים בין כתב-היד והנוסחים השונים של הסיפור (ראה: מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' קכט-קל). בכתב-יד מינכן 95: "במה אתה סועד בכלי כסף או בכלי זהב? היינו דא"ר אלעזר בא ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן חוטאין בכל יום...". לא ברור האם שומר כתב-יד זה על הנוסח המקורי "כלי" ששובש לאחר מכן ל"טלי", או שמא ההיפך הוא הנכון ובעל כתב-היד אשר לא הבין את המלה הזרה "טלי" שיבשה למלה פשוטה יותר המוכרת לו. הבדל נוסף הוא שהחטא מוסב על הרמאי ולא על האדם שאינו נתן צדקה. בכתב-יד רומי 130 הנוסח הוא: "שאלמלא הן היינו חוטאין שנאמר...". כאן אין כלל המלים המוקשות "בכל יום" וכך נפתר, לפי שעה, קושי מסויים בהבנה. מדוע החטא הוא בכל יום דווקא.

7. ויקרא רבה לד, י (מהדורת מרגליות, עמ' תשצג-תשעד): רות רבה ה, ט (ראה מהדורת מ"ב לרנן, אגדת רות ומדרש רות רבה, ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תשל"א, עמ' 142-143): גנוי שכתר, ב, ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 337 (מתוך ספר המפתח לרב ניסים גאון) = אוצר הגאונים לכתובות, ירושלים תרצ"ט, עמ' 383; תשובות הגאונים, מהדורת אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 205; ילקוט שמעוני, בהר, תרס"ה, ילקוט מכירי לתהלים קט, כב (ללא הסיפור בר' יוחנן וריש לקיש).

"בואו ונחזיק טובה לרמאים"

לפנינו סיפור בשני אמוראי ארץ-ישראל הידועים אשר הלכו לרחוק במרחצאות טבריה עיר מגוריהם. פגש בהם עני וביקש מהם כי יזכוהו בנדבה. הם דחוהו בתואנה כי לכשיצאו מן המרחץ יתנו לו, לכשיצאו כבר מת העני. אמרו: הואיל ולא זכינו בו בחייו נטפל בו במותו. כאשר טיפלו בו¹¹ מצאו כיס דינרים תלוי לצוארו.

הטובה שעלינו להחזיק לעניים רמאים היא אפוא ההצדקה המוסרית למחדלם ולקלקולם של האנשים ההגונים. התנצלות לעובדה שאין אנו מקפידים כראוי על מצוות הצדקה לאור מציאות לקויה בה ישנם אנשים המתחזים כעניים¹².

הביקורת המוטחת במאמר זה מכוונת כלפי הציבור המזלזל במצוות הצדקה ומוצא היתרים לעצמו מדוע לסרב לתת כסף לעני, לא פחות ואולי אף יותר מאשר כלפי הרמאים עצמם.

ומסתבר שאכן טובה זו גדולה וחשובה היא, משום שאלמלא היו קיימים רמאים שכאלה, לא רק שלא היה כלל פתחון פה להשתמטות כל-שהיא מחובת מתן צדקה אלא אף אותם שלמרות כל זאת היו מצליחים להשתמט, לא היו נשארים נקיים והיו נענשים מיד בעונש חמור וקשה.

יסוד המידה כנגד מידה, בבחינת "במידה שאדם מודד — בה מודדין לו" (סוטה פ"א, מ"ז), מודגש כאן בצורה חריפה ביותר. אלמלא היה אותו עני מסכן, בו פגשו רבי יוחנן וריש לקיש, רמאי, כי אז היו שני חכמים גדולים

מעניינת לכשעצמה ויוצאת דופן היא ברכת החכמים ("ברוך שכח בחכמים") המופיעה רק בויקרא רבה ואינה מצוייה במקבילה שבירושלמי. לטיבה של ברכה זו ראה: ג' וידה, ברכה בלתי ידועה על קריאת פרק במה מדליקין. מתוך הגניזה, סיני פח (תשל"ח), עמ' רי-ריב, וראה גם ירושלמי נדרים פ"ה, לט, ע"ב: סנהדרין פ"ג, כג, ע"ג. ברם, בכתביד פריס 149 (מרגליות כשינויי נוסחאות, שם) מובא: "ברוך שכח בדברי חכמים ובתלמידיהם". על האנכרוניזם שבמדרש נדון להלן, ושמה חש בעל כתב-היד בכך וניסה לעקוף את הבעייה עלידי שינוי זה?

11. הכוונה היא, כנראה, לטיהור הגופה, ראה: ש' ליברמן בהערותיו למהדרת מרגליות, עמ' תתפב.

12. ראה "פני משה" לירושלמי, שם: "שאלמלא הן היה נענש האדם מיד כשתובעין ממנו צדקה ואינו נותן, ועל ידיהם יש להתנצל ולומר שמצויין הרמאין כמו אילו וכיוצא בהן". וכן, רש"י לכתובות סח, ע"א, ד"ה "היינו חוטאים": "שאנו מעלימים עין מן העניים אבל עכשיו הרמאים גורמים לנו"; ו"שיטה מקובצת" לכתובות, שם: "אבל עכשיו שיש כאן רמאין, הרי קולר תלוי בצוארם, שהם גורמים לנו".

ומסתבר שמקורו הוא בירושלמי (פאה פ"ח, כא, ע"ב, ולהלן: ירושלמי ב) מיד לאחר הסיפור בשמואל ואביו⁸.

דלמא רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש עלון מיסחי בהדין דימוסין דטיבריא⁹. פגע בון חד מסכן. אמר לון: זכין בי. אמרו ליה: מי חזרון. מי חזרון אשכחניה מית. אמרו: הואיל ולא זכינו ביה בחייו ניטפל ביה במיתותיה. כי מיטפלון ביה אשכחון כיס דינריא תלוי ביה. אמרו: הדא דאמר רבי אבהו אמר רבי לעזר: 'צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהן' שאילולא הרמאין שבהן היה אחד מהן תובע צדקה מן האדם ולא נותן לו — מיד היה נענש¹⁰.

8. נראה שויקרא רבה העתיק את המעשה מרות רבה, שכן הסיפור בויקרא רבה נמצא ב"גוש" סיפורים העוסקים במגילת רות ומצויים גם ברות רבה שלפנינו, וכבר עמד על כך בקיצור מרגליות במהדורתו (עמ' תשצא) בהעירו: "ואולי המקור הוא רות רבה ומעתיק קדמון הכניסו לויקרא רבה". גם לרנר ציין במהדורתו כי "ההשוואה בין מקבילות אלה מראה באופן ברור שספר אגדה לרות שימש כאחד ממקורותיו של מדרש ויקרא רבה" (חלק א, עמ' קלז-קלח). אות ברור להעתקתו של ויקרא רבה הם הפסוקים שטרם העורך שלב בדרשתו, פסוקים שאינם מצויים לא בירושלמי ולא ברות רבה. מסתבר, כמו כן, שרות רבה העתיק מן הירושלמי (ולא כלרנר הסבור כי מקור אגרי משותף, מהדורה קדומה של מדרש רות רבה, עמד לפני הירושלמי ולפני עורך רות רבה שלפנינו — שם, א, עמ' קלז-קלח) שכן סיפור זה מצוי בירושלמי בהקשר של עניים רמאים, וקשריו הספרותיים והתכניים עם הסיפורים המופיעים לפניו ולאחריו גלויים ובלטים לעין, מה שאין כן ברות רבה שם הקישור התכני הוא כללי ורופף.

9. על דימוסין מפורסם זה ראה המקורות המלוקטים בספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 58-60, וכן, מ' בוכמן, מתולדות חמי טבריה, בתוך: כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 195-202; מ' מאירי, חמי טבריה, בתוך: ספר טבריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 25-39.

10. משינויי הנוסחאות במקבילה שבויקרא רבה כדאי לציין את ההבדלים הבאים: "אשכחון חדה כיס דחמש מאה דינרין תלי בצואריה, אמרי: ברוך שכח בחכמים ובדבריהם, לא כן אמר ר' אבהו בשם ר' לעזר... כיון שהיה אחד מהן תובע דבר ביד אדם והוא מחזירו, מיד היה נענש למיתה דכת': 'וקרא עליך אל ה' (דברים טו, ט) וכת': 'הנפש החטאת היא תמות' (יחזקאל יח, כ)". ניסוח זה מדרגיש ביותר את המתת ואת קו הגבול הדק בין מותו של העני הרמאי ובין "כמעט מותם" של רבי יוחנן וריש לקיש. גם הקשרם של הפסוקים הנדרשים מדבר בעד עצמו. מחד, העני שאינו מקבל את המתת לה הוא כה מצפה ובמר נפשו קורא הוא אל ה', או אז "והיה בך חטא". מאידך, פרק יח ביחזקאל העוסק כולו בבן הפרץ אשר "עני ואביון הונה, גולות גזל, חבל לא ישיב" (שם, יב) וסופו מות — "הנפש החטאת היא תמות".

ירושלמי ב	בבלי א	ירושלמי א	הדמויות הפועלות
ר' יוחנן וריש לקיש	ר' חנינא ואשתו	שמואל ואביו	מידת המעורבות
כרוך במתן צדקה אישי	כרוך במתן צדקה אישי	לא כרוך במתן צדקה אישי	מקום ההתרחשות
בית-המרחץ בטבריה —	בית עני שכן — בפנים	בין צריפי מסכנים — בפנים	הכרות מוקדמת עם העני
העני איננו מוכר	העניים מוכרים	העניים אינם מוכרים	הגורם המפיל
כיס מלא דינרים	טלי כסף זהב	אגנטין של כסף זהב	בעל המאמר על הרמאים
רבי אבהו בשם רבי אלעזר	רבי אלעזר	אביו של שמואל	אופיו של המאמר
מורחב ומוכן	מורחב	קטוע	

זכריה פרנקל, חוקר "חכמת ישראל", הניח בשעתו כי הסיפור בבבלי והסיפור בירושלמי (א) היינו הך הם. ובלשונו: "וקשה להאמין שהיו שני מעשים מכוונים וכאשר קרה לר' חנינא קרה לשמואל, ויותר נראה שהמעשה בבבלי הוא עיקר ומבבלי בא הסיפור לארץ-ישראל ובשינוי". לדעתו, ר' חנינא הינו אמורא בבלי "ומן האחרונים, שהרי אמר היינו דאמר ר' אלעזר, ואפשר שהוא ר' חנינא מסורא"¹⁶. ברם, נראה כי אין טענותיו של פרנקל חזקות דיין (והוא עצמו השאירן בספק, ובלשונו: "קשה להאמין... ויותר נראה... ואפשר..."). שכן צריך הוכחה מדוע יהיה זה דווקא ר' חנינא מסורא ולא רבי חנינא בר-חמא שהוא סתם רבי חנינא שבתלמודים¹⁷. אשר לטענתו כי היות ומימרא זו נמסרה בשם רבי אלעזר, חייב הוא להיות מאוחר מרבי אלעזר בן-פרדת, הרי אין בכך משום הוכחה. גם אם לפנינו אנכרוניזם מסויים ניתן בכל זאת ליישבו

16. ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז, דף נ, ע"א.
 17. ואמנם בכל כתבי-היד למסכת כתובות מופיע "רבי חנינא" ולא "רב חנינא". אמנם ראייה גמורה אין כאן, אך כדמות ראייה יש ויש, עיין: מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, שם. בילקוט שמעוני לדברים, תחצו, הן בכתבי-יד אוקספורד והן בדפוס ראשון, שאלוניקי רפ"ז, הנוסח הוא: "ר' עקיבא", אך הוא כודאי משובש ובטל ברוב מוחלט. ר' חנינא מסורא מופיע בתלמוד הבבלי סך הכל תשע עשרה פעם (כולל שתיים מסופקות), ראה: ב' קוסובסקי, אוצר השמות לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ז, עמ' 514. בכל המקומות הללו, למעט שלושה, הנוסח הוא "רב חנינא" או "ר' חנינא". גם שלושת המקומות בהם מופיע בדפוס "רבי חנינא מסורא" (כתובות סג, ע"א; שם, צט, ע"א; נידה נב, ע"א) הינם מפוקפקים ועיין בכתבי-היד מראה על גירסאות שונות.

אלה נענשים, או אף נידונים למיתה¹³, על שלא הזדרזו למלא את בקשתו של העני והניחוהו לחכות להם זמן מה, ובהשהייה זו סיכנו בפועל את חייו¹⁴. עתה, כשיש רמאים בעולם המבקשים צדקה ללא הצדקה, נידונים הרמאים עצמם למיתה שכן "הנפש החטאת היא תמות" והחוטא האמיתי הינו אותו מסכן שהעמיד פנים כעני ועל צוארו נמצא ארנק מלא בכסף¹⁵. נבחן עתה את שלושת המקורות גם יחד. האם לפנינו שלוש נוסחאות שונות של גרעין סיפורי אחד, ואם אמנם כן הוא, מהו הקטע המקורי ממנו נבעו והשתלשלו הסיפורים האחרים? ואולי, בעצם, שלושת הסיפורים שונים הם זה מזה מהותית, לכל אחד מהם מטרה ספרותית עצמאית משלו ויעד חינוכי-מוסרי שונה, ומשותפים ודומים הם רק ברקעם הכללי ובריאליה הזוהה.

נציג עתה את המשותף והמפריד בין המקורות ונסה להוציא משמעויות מן ההשוואה:

13. כך על פי הניסוח הקיצוני שבויקרא רבה, ראה: לעיל, הערה 10.
 14. השווה לכאן את המסופר ברבי נחום איש גמזו שקיבל על עצמו מיתה מעין זו, כמובן של יסורים נוראים והטלת מומים בגופו, עקב מקרה דומה שאירע בו וגרם למותו של עני — ירושלמי פאה פ"ח, כא, ע"ב: שקלים פ"ה, מט, ע"ב: בבלי תענית כא, ע"א. עיקרון המידה כנגד מידה, התופס מקום חשוב ונרחב במחשבת חז"ל בכללה (ראה: א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 325-326), עובר כחוט השני גם לאורך מקורות רבים העוסקים בצדקה. כך הוא הדבר במעשים רעים ומגונים, כגון: אדם העושה עצמו בעל מום על מנת לקבל צדקה כנכה וסופר ש"אינו מת מן הזקנה עד שיהיה כאחד מהם" — פאה פ"ח, מ"ט, וכן, תוספתא פאה פ"ד, 14 (מהדרת ליברמן, עמ' 59); אבות דרבי נתן, נו"א, פ"ג (מהדרת שכטר, עמ' 15) ועוד רבים. וכך הוא גם במעשים טובים ומשובחים של צדקה וגמילות חסד, ראה למשל: ירושלמי שבת פ"ו, ח, ע"ד: "אמר לון: תתקיים לכון נפשיכון בהדין יומך, היך דקיימתון לי נפשי בהדין יומא", וכן, קוהלת רבה פ"א, א: "אמר: כשנכנסתי לספינה פגע בי איש אחד מסכן, אמר לי: זכי בי, ויהיבית ליה חר עגול, אמר: כמה דיהיבית לי נפשי במתנך, כן תתייב לך נפשך".

אבא בר בא ייב לשמואל בריה פריטיין דפלאג למיסכיניא. נפק ואשכח חד מסכן אכל קופד ושתי חמר. עאל ואמר קומוי אבוי. אמר ליה: הב יתיר דנפשיה מדתיה²¹.

שמואל שראה את המסכן הסועד בחוץ, בפומבי ("נפק ואשכח") בכשר וביין ואינו מנסה כלל להסתיר זאת, הבין כי גם הפעם נתקל בעני רמאי ואין שום סיבה להעניק לו פרוטות צדקה. "לזה איני רוצה ליתן" כפי ששם בפיו בעל פירוש "פני משה" בירושלמי, שם²². אך אבוי, אבא בר [א]בא לימד סניגוריה על אותו אדם ואף צויה לתת לו יותר בטענה כי הכסף מיועד לסיפוק "די מחסורו" של עני זה גם בתחום המעדנים והתפנוקים בבשר וביין להם היה רגיל, כנראה, בעבר.

הרקע של שני סיפורי הירושלמי בשמואל ואבוי אמנם זהה, אך התוכן שונה לגמרי. ואם בסיפור א מסכים האב לדעת בנו בזיהויים של המסכנים והגדרתם כרמאים, הרי שכאן, בסיפור ג, יוצא הוא כנגד אבחנתו של הבן, ודבריו: "הב ליה יתיר דנפשיה מדתיה", הם ההיפוך הגמור לדבריו הקודמים: "צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין". שם, ברמאי עסקינן ואילו כאן, בעני מפונק ובן טובים הכתוב מדבר. ועל אף ששניהם עושים, לכאורה, מעשה אחד, שונה היא ההתייחסות והשיפוט הערכי לאחד, מהיחס והשיפוט כלפי השני.

כך שהרעיון הגלום במשפט "צריכין אנו" ידוע ומוכר היה משכבר ימים. כבר בסוף תקופת התנאים השתמשו בו אביו של שמואל ורבי חנינא בר-חמא, הבבלי אשר עלה לארץ-ישראל וישב בצפורי שבגליל התחתון. תלמידיו של רבי חנינא, רבי יוחנן וריש לקיש, אנשי טבריה, שמעו, כפי הנראה, את המעשה הנאה שאירע ברבם ונוקקו לו אף הם באותה תקרית שבבית-המרחץ. המסורת הועברה דור נוסף, לתלמידים של האחרונים רבי אלעזר בן-פדת, אף הוא בבלי אשר עלה לארץ-ישראל ונתיישב בצפורי¹⁸. רבי אבהו איש קיסריה, המאוחר שבכולם, היה המוסר האחרון של מאמר זה שנשתקע בצורתו הנוכחית במקורות שלפנינו¹⁹.

אין ענייננו להוכיח כי אכן התרחשו בפועל שלושה אירועים אלה, אין לדבר זה כל חשיבות או ערך היסטורי. אך ברור כי המספר האלמוני (או העורך) טרח הרבה כדי להציג בפני שומעיו (או קוראיו) שלושה סיפורים שונים זה מזה. בסיפורים אלה הושקעה מידה רבה של תיחום ומחשבה תחילה במלאכת העריכה, כפי שנראה להלן²⁰.

נקל לראות את ההבדלים הרבים שבין הסיפור שבבבלי לבין סיפורי הירושלמי. הבדלים אלה מפריכים את דעת פרנקל שמקור אחד להם, בבבלי. נהפוך הוא! שלושת המקורות שונים בפרטיהם זה מזה, ואם מוצא משותף להם, קרוב לודאי שארץ-ישראל היא. על-מנת לאשש הנחה זו יש לבחון מקור נוסף המובא בירושלמי, שם (להלן: ירושלמי ג), מיד לאחר המעשה ברבי יוחנן וריש לקיש, ואף סיפורנו זה עוסק בבעייה דומה:

18. עד כמה היו הדברים אקטואליים דווקא בצפורי באותה העת, ראה: א' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 41-83.

19. הקשרים שבין החכמים דלעיל הינם מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה כלל. לעניין מסירת מדרשים בעל-פה, ראה למשל: "היינימן, אגרות ותולדותיהן, ירושלים 1974, עמ' 44-47; א' שנאן, ספרות האגדה: בין היגוד על-פה ומסורת כתובה, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי א (תשמ"א), עמ' 44-60.

20. לכל שאלת המקורות האגדיים המשותפים במסורות הארץ-ישראליות והמסורות הבבליות, על המשותף והנבדל שביניהן, ראה דיונו של "פרנקל, קווים בולטים בתולדות מסורת הטקסט של סיפורי האגדה, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 45-69. פרנקל מנסה להוכיח כי "הסיפורים המקבילים שונים זה מזה ויש להתיחס אליהם כאל חילופי מסורות ספרותיות — מעין חילופי לשונות — ולא כאל חילופי נוסחאות" (שם, עמ' 45). בכיוון זה משתדל אף אני ללכת להלן.

21. פירוש "פני משה" לירושלמי, שם מסביר מהי "מדתיה": "נפשו היא מדתו, ורגילות שלו כך הוא, וצריך ליתן לכל אחד כפי המידה והמנהג שלו". ברם, שני כתבי-היד שבידינו לירושלמי שם, גורסים: "דנפשיה מדתיה", וכבר עמד על כך ד' פרנקל בכיאוורו לירושלמי פאה, דפוס צילום: ירושלים תשל"א, דף צא: "שנפשו מרה עליו, שהוא מפונק ומתאוה הרבה".

22. אמנם לא נאמר במפורש כי שמואל טען בפני אביו כי עני זה רמאי הינו, אך הדעת נותנת שאכן כך סבר שמואל, אלמלא כן מדוע חזר וסיפר את הדבר לאביו?

נשווה עתה את שני הסיפורים זה לזה:

ירושלמי א	ירושלמי ב
הרמויות הפועלות	שמואל ואביו
הרקע הכללי	בריחה מהאב
מידת המעורבות	אינו כרוך במתן צדקה
מקום ההתרחשות	הרמאים נסתרים בתוך הצריף
הגורם המפיל	אגנטיץ של כסף זהב
המאמר ואופיו	צריכין אנו להחזיק טובה
שיפוט ערכי	העני רמאי

בציבור קבצנים ואביונים כה גדול ועצום כודאי היו לא מעט רמאים ומושחתים אשר, כבכל תקופה דומה בכל מקום בעולם, ניצלו את המצב הכלכלי הקשה למעשי הונאה, עושק וגזל. רבות הן העדויות במקורותינו על תקופה עגומה זו ועל השלכותיה החברתיות והמוסריות.

והנה, כעין אותה עריכה נאה ומכוונת בירושלמי של סיפור והיפוכו, כך מצינו גם בתלמוד הבבלי. בסמיכות פרשיות לסיפור ברבי חנינא מוכא סיפור (להלן: בבלי ב) במר עוקבא ובנו, כמעט מלה במלה, אך בבדיקה משווה יבלטו שוב ההבדלים הדקים.

מר עוקבא הוה עניא בשיבכותיה דהוה רגיל לשדורי ליה ארבע מאה זוזי כל מעלי יומא דכיפורא²⁵. יומא חד שדרינהו ניהליה ביד בריה, אתא אמר ליה: לא צריך. אמר: מאי חזית? — חזאי דקא מזלפי ליה יין ישן. אמר: מפונק כולי האי?! עיפינהו ושדרינהו ניהליה²⁶.

מר עוקבא, הידוע בצדקנותו ובחסידותו הקיצונית ממקורות רבים אחרים, כפל את סכום הצדקה לשמונה מאות זוז (שהם הון עצום גם לאדם בינוני) למרות שלפחות לבנו היה ברור בעליל כי עני זה אינו זקוק לצדקה. את כל זה עשה מר עוקבא בנימוק האומר כי העני הינו מפונק ביותר (מעין "נפשיה מדתיה") ויש להתייחס אליו על-פי אמות המידה המיוחדות של "די מחסורו"

קשה, אם כן, לומר ששני סיפורים אלה מקורם בבבלי, במעשהו של ר' חנינא, שכן האופי השונה של הסיפורים מראה על כוונת מכוון בעריכת הירושלמי ולא על העברה סתמית ומקריית של סיפור משובש. ואדרבא, שמא מקור הסיפורים בשמואל ואביו גם הוא בהתרחשות ארץ-ישראלית שרישומה נותר רק בתלמוד הירושלמי ולא הגיע כלל לבבלי. מצאנו, הן את אבא בר אבא והן את שמואל, שוהים תקופת זמן מסוימת בארץ-ישראל²³.

בתקופה בה עוסקים אנו, המאה השלישית לספה"נ, היתה ארץ-ישראל גדושה בעניים בני-טובים שירדו מנכסיהם, התרוששו ונהיו לקבצנים²⁴.

ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב תשל"ו, עמ' 182-193; מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 91-94; מ' בר, אמוראי ככל — פרקים בחיי הכלכלה, רמת-גן תשל"ה, עמ' 294-297, 313-315; S. Lieberman, Palestine in the Third and Fourth Centuries, J.Q.R. XXXVI (1945/6), pp. 344-370.

25. מתן צדקה בערב יום כיפור היה נפוץ, כנראה, משתי סיבות עיקריות: א) על רקע תפיסת הצדקה כממון כאחד מן הגורמים המעבירים את רוע הגזירה, ראה לכך: בראשית רבה מד, ה (מהדרות תיאודור-אלבק, עמ' 434); בבלי ראש השנה טז, ע"ב; ירושלמי פאה פ"ח, כא, ע"ב ("אמר ר' חייא בר אדא"). ולהלכה כתב הרמב"ם בהלכות תשובה פ"ג, ה"ד. ב) המצווה להרבות במיוחד באכילה ובשתיה בערב יום כיפור. על-פי הדרשה בבבלי פסחים סח, ע"ב (ובמקבילות) הרי "כל האוכל ושותה בתשעה בו מעלה עליו הכתוב כאילו מתענה תשיעי ועשירי", וראה: קידושין פא, ע"א ("יומא חד מעלי יומא דכפורה הוה, אידמי ליה כעניא") וכן, נדרים נה, ע"א; ירושלמי עבודה זרה פ"ב, מא, ע"א; הרא"ש ליומא, סימנים כב-כג; טור שולחן ערוך, אורח חיים, תרד, א, והשווה כל זה להערה 4, לעיל.

26. לגלגליו של סיפור זה, ראה: ד' סדן, בין דכפין לבין דצריך, בתוך: גלגל המזלות, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 74-83.

23. נחלקו הדעות בעניין המצאותו של שמואל בארץ-ישראל, לסיכום הדעות השונות, ראה: מ"א טננבלט, פרקים חדשים לתולדות ארץ-ישראל ובבל בתקופת התלמוד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 39-43.

24. אמנם מעמד ה"עניים בני-טובים" קיים כבר בפני הבית, המשנה בשקלים פ"ה, ו מזכירה בין לשכות בית-המקדש גם את "לשכת החשאים": "יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני-טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי", וראה תוספתא שקלים פ"ב, 16 (מהדרות ליברמן, עמ' 211): "כשם שהיתה... במקדש כך היתה בכל עיר ועיר, מפני שעניים בני-טובים מתפרנסין מתוכה בחשאי", וכן בספרי דברים, ראה, קטז (מהדרות פינקלשטיין, עמ' 175): "מעשה בהלל הזקן שנתן לעני בני-טובים אחד סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו" (סיפור זה עבר תהליכים מעניינים של עיבוד במקבילותיו השונות). להרחבת הרקע ההיסטורי, ראה למשל: א' מרמורשטיין, המצב הכלכלי של היהודים בגליל בדורו של רבי יוחנן נפחא ובדור שלאחריו, ספר היוכל לפריימן (אמת ליעקב), ברלין תרצ"ז, עמ' 81-92; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-

הכוללות בתוכן. כאמור, גם סיפוק צרכי הנפש והכבוד שהיו מנת חלקו של אותו אדם בעבר²⁷.
ועתה נערוך, כדרכנו, את ההשוואה התכנית:

בבלי א	בבלי ב
הרמויות הפועלות	רבי חנינא ואשתו ²⁸
סכום הצדקה וזמנה	4 זוז כל ערב שבת
	($200=50 \times 4$ בשנה)
	מר עוקבא ובנו
	400 זוז כל ערב יום
	כיפור

27. כקו מנחה בכל דיני הצדקה מוצאים אנו הפרדה עקרונית בין התחום של "די מחסורו אתה מצווה עליו לפרנסו" (בבלי כתובות סז, ע"ב, וראה: תוספתא פאה פ"ד, 10 [מהדורת ליברמן, עמ' 58]; שם, כתובות פ"ו, 8 [מהדורת ליברמן, עמ' 77]); ספרי דברים, ראה: קטז [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 175]), תחום אשר בו כלולים, מלבד צרכי הקיום הפיזי והחמרי הדרושים לקיומו האובייקטיבי של הנצרך, גם צרכי הנפשיים והרוחניים שהיו מנת חלקו בעבר (כבוד חיצוני, פינוק נפש וכד') ושלכאורה נראים כמוגזמים וקיצוניים. בבחינת "אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו" – מזכויות אלה נהגו בעיקר אותם עשירים שירדו מנכסיהם והמכונים במקורות "עניים בנייטובים". ובין התחום של "ואי אתה מצווה לעשרו" (שם), ואשר בו כלולים צרכי הסובייקטיביים של העני, צרכים שאין להם כל קשר לצרכיו האמיתיים אלא אך ורק ניצול מעמדו כעני לשם הפקת רווחים מן הזולת. רמת חיים גבוהה מהנורמה המקובלת, מנהגי מותרות מופרזים ויקרים וכיוצא באלה, אין הציבור, ובודאי שלא הפרט, מחויב לספק לעני, ומסתבר שקריטריון זה נקבע כנגד אותם עניים רמאים שעיסוקנו בהם, אין אמנם להתעלם מכך שקריטריונים אלה הינם מעורפלים משהוא וניתנים לשיעורין (זו אולי הסיבה להערכות ולדעות שונות במקרים דומים), שכן מטבע הדברים, מושגים מופשטים כ"פינוק נפש", "כבוד" או הגדרה מדויקת וחד-משמעית של "בנייטובים", הינם רחבי משמעות, גמישים בהכרח וסובלים הם פירושים רבים ושונים. הדלבעיתיות זו עולה אצל ראשונים ואחרונים, ואמנם, התלמוד מביא דוגמאות קיצוניות לשני הצדדים. כך המעשה בהלל הזקן ובמנהגם של אנשי הגליל העליון (כתובות סז, ע"ב) ומאידך, הסיפור ברבא והסיפור בר' נחמיה אשר הביטו בעין רעה על מנהגי הפינוק של בנייטובים (שם, שם).

28. בנוסח המעוכר של המדרש הגדול לדברים טו, ט (מהדורת פיש, עמ' שכא): "שדר ליה ביד בריה", מאידך, לגבי הסיפור במר עוקבא (בבלי ב) גירסת ספר המעשיות, רכט (מהדורת גאסטר, עמ' 149): "רב מנה הוה ההוא עני בנייטובים... שדר ליה ביד ביתהו". מעניינת לכשעצמה התופעה החוזרת ונשנית של נתינת הצדקה ביד הבנים, אשר ברוב המקרים הם אלה אשר תופסים את הרמאים או לפחות חושדים בהם

"בואו ונחזיק טובה לרמאים"

בבלי א	בבלי ב
הגורם המפיל	טלי כסף וזהב
המאמר ואופיו	בואו ונחזיק טובה לרמאין
שיפוט ערכי	העני רמאי
	זילוף יין ישן ²⁹
	מפונק כולי האי
	העני מפונק

הנקודה העיקרית בהשוואה זו היא, כמובן, הלקח המוסרי והחינוכי השונה שבסופו של כל סיפור. במלים אחרות: כיצד יש להתייחס אל אדם העושה מעשים דומים אשר ניתנים להתפרש בשני אופנים שונים ומנוגדים לחלוטין?³⁰ והרי זהו בדיוק אותו הלקח הנלמד מהשוואת שני הסיפורים שבירושמי אודות שמואל ואביו.

מפקקים באמינותם. ניתן לבאר זאת מתוך ראייה פסיכולוגית פשוטה, עומד על כך גם ר' אליהו הכהן מאזמיר, מעיל צדקה, אזמיר תצ"א, סימן תקפו, דף לא ומסיק הוא מכאן, כמעט הלכה למעשה: "הנלמד מהמעשה הזה שהמחלק מעות לצדקה אל יחלקם על יד אחר, אלא הוא בעצמו, דכשיראה דבר כזה, עני אוכל בשר ושותה יין, ידע לדון שתאוותו גוברת עליו וצריך לתת לו, שאם לא – ימות, שאינו מוצא לימודו, שאלמלא דשמואל לא היה מספר לאביו מענין העני, לא היה יודע הדבר לומר לו שיתן לו יותר, ואפשר היה אותו עני מת... אך דע שהטוב במה שהוא טוב, הוא שתתן לו את בעצמך".²⁹ זילוף היין נעשה על מנת ליצור ריח נעים בבית ונתפס כפעולה החשובה אף יותר משתיית היין עצמו (ראה: מ' בר, אמוראי בבל, עמ' 289-326, נראה כי מצרכים אלה היו על-פי רוב מאכלים של עשירים, ביחוד בבבל שם היה מחסור רב הן בשוחטים, הן בבשר כשר והן ביין שאינו יין נסך, עניים ופשוטיי'עם לא זכו, בדרך כלל, לטעום מאכלים שכאלה ומאכלם האופייני היה בעיקר ירקות ודגים, ושמן דוקא מר עוקבא, שנודע גם בעשרו הרב (כראש גולה?), לא חשש במיוחד מבזבוז היין שכן הוא עצמו רגיל היה בשתיית יין מדי יום ביומו: "והא מר עוקבא דשתי כל יומא? שאני מר עוקבא דדש ביה" (שבת קמ, ע"א).

30. כבר בעלי התוספות בכתובות סח, ע"א, ד"ה "בטלי כסף", עמדו על הדמיון במעשיהם של רבי חנינא ומר עוקבא, את הסיבה לשוני שבהתייחסות הסיפור: "והא דלא עייפינהו ושריניהו (ר' חנינא) כמו מר עוקבא דלעיל, משום דבהנך דברים לא שייך פינוק אלא ודאי עשיר היה". ברור אפוא, כי העניים המופיעים במעשה ר' חנינא הינם רמאים, וראה בית הבחירה לכתובות לר' מנחם המאירי, ירושלים תש"ז, עמ' 289: "כל שנודע לנו שהוא עני מעיקרו והוא מרבה בקבלת הצדקה עד שלקח מהם כלי כסף וכלי זהב,

מעין ראייה נוספת לטיכס הארץ־ישראלי של הסיפורים שהבאנו היא התבנית הלשונית הקבועה של "בואו ונחזיק טובה" או "צריכין אנו להחזיק טובה". מצינו כי כל המקורות הנזקקים לנוסחא זו הינם מקורות ארץ־ישראליים מובהקים, ובדרך כלל מלווים בנימה עוקצנית וביקורתית³¹. לסיכום, בחנו שלושה מקורות מדרשיים השונים זה מזה מבחינת ההתרחשות הריאלית שהם משקפים. כל אחד מהם עצמאי הוא מבחינה ספרותית ורעיונית אך בלתי־ניתן להבנה ולביקורת ללא העמדתו ליד רעיו האחרים, הדומים לו. משותפים הם הסיפורים ברקע הכללי, היינו: בבעיית העניים הרמאים ודרכי ההתמודדות וההתייחסות אליהם. משותפים הם גם בשימושם בפתגם ארץ־ישראלי אשר התגלגל, כפי הנראה, בעל־פה אצל חכמים שונים במקומות שונים עד שמצא את מקומו במקורותינו. שונים ונבדלים הם בכך שעוסקים הם בבעיות אנושיות שונות וממילא יש בכל אחד מהם מסר שונה המיוחד והאופייני לו בלבד.

הרי זה ודאי רמאי". וכן ב"שיטה מקובצת" לכתובות סח, ע"ב: "אלא ודאי מפני שהיו לו מפות של כסף ומפות של זהב והיה מחויב למכור האחת מהם כדי שלא יצטרך לקחת מן הצדקה משום אדם [והיות] ולא עשה [כך]. קרא אותו רמאי". וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לזרעים, א, עמ' 186: "וכל זה הוא דוקא בעני שמפורסם לבן טובים, אבל סתם עני שמתמש בכלי כסף וזהב, חזקתו שהוא רמאי".

כך, דרך משל, אומר ריש לקיש: "בואו ונחזיק טובה לאכותינו..." (עבודה זרה ה, ע"א), וכן: "אמר לו [ריש לקיש לר' יהודה נשיאה]: ר' צריכין אנו להחזיק טובה..." (בראשית רבה פ, א, מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 951). וראה עוד: בבא בתרא כה, ע"א — מאמרו של ר' יהושע בן לוי; ספרי דברים, האזינו, לב, מו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 385): שמות רבה לד, א — מאמרי רבינו הגדול; פסיקתא דרב כהנא, יהי בשלח, טז (מהדורת מנדלבאום, עמ' 192) — ר' שמעון בר יוחאי בטבריה.

דוד אסף (קרונה)

ירושלים

"בואו ונחזיק טובה לרמאים"
על עיצובם של סיפורי צדקה בעולמם של חז"ל

עיטורים

פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה נ"י

ספרייה אלינור

שליד המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה
של ההסתדרות הציונית העולמית

ירושלים תשמ"ו